

O'ZBEK TILI OLMOSHLARI TARIXI

Azimova Zuhro Ismatilloevna
Samarqand davlat universiteti 2-kurs tayanch doktoranti,
E-mail: zuhro.azimova@mail.ru
Tel.: +998972888872

Annotatsiya

Maqolada olmoshlarnig fonetik, semantik, leksik ma'nolari, son va kelishik kategoriyalari va ularning qadimgi turkiy til yodgorliklarida shakl va xususiyatlari, olmoshlarning gapdagi vazifasi o'rganildi, qiyoslanib, misollar orqali tahlil qilindi. Har bir tilning tarixiy taraqqiyotida o'zgarishlar, avvalo, uning leksikasi, lug'at boyligiga ta'sir ko'rsatadi. O'zbek tilida olmoshlarni davriy tadqiq qilish qadimgi yozma yodgorliklardagi shakllari bilan zamonaviy shakllarini qiyoslash, o'rganayotgan mavzuumizning asosiy maqsadlaridan hisoblanadi.

***Tayanch so'zlar:** qadimgi yozuvlar, moniy, uyg'ur, ko'k turk bitigi, qadimgi turkiy til yodgorliklarida olmoshlar va ularda kelishik, son kategoriyasi, kishilik, ko'rsatish, o'zlik olmoshlari, Irq bitigi, „Qutadg'u bilig“, „Devonu lug'otit turk“*

O'zbek tilining tarixiy grammatikasini o'rganish o'zbek tilining grammatik qurilishi taraqqiyoti uchun eng muhim vazifadir. Tarixiy grammatika til tarixi faninig bir qismidir. Qadimgi yodgorliklardan ma'lum bo'lishicha eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan ko'rsatish olmoshlarining bir guruhi turkiy tillar taraqqiyotining keyingi davrlarida paydo bo'lgan. O'rxun-Enasoy va qadimgi uyg'ur tili yodgorliklarida ko'rsatish olmoshlaridan *ul (ol), bu* qo'llangan. XI-XII asrlarda oid yodgorliklarda esa ko'rsatish olmoshlarining *ush, ushbu oshul* shakllari ham qo'llangan. Masalan: *Көпү бәрса йахши айур уубы сөз.*

Ma'nosi: Yaxshini ko'rganda ushbu so'zni aytardi. (Qutadg'u bilig)

Қайу нәң қыз әрсә, ошул нәң көсуш- Qaysi narsa qimmatbaho (nodir) bo'lsa, o'sha narsa orzu qilinadigan (qadrli) bo'ladi. (Qutadg'u bilig)

Ko'rsatish olmoshlarining *оша, ошу, шу, бул, әңә, мәңә* kabi formalari yana ham keyinroq davrlarda paydo bo'lgan.

Eski o'zbek tilida ham o'zlik olmoshining *oz* shakli faol qo'llangan bo'lib, uning ma'nosi, qo'llanishi, grammatik xususiyatlari asosan hozirgi o'zbek tilidagidek. Shu bilan birga, oldingi davrlarga oid yodgorliklarda o'zlik olmoshining qadimgi formasi *kendy (kentu)* ham qo'llangan.

Өз olmoshi aniqlovchi vazifasida kelib, aniqlanayotgan predmetning ma'lum shaxsga qarashligini, xosligini ta'kidlab ko'rsatadi. Masalan:

Йусуф көзгүгә бақды, өз бузини корди (Rabg'uziy, 48 a).

Өз өчүмни алмагунча олтурмагай-мэн (Tafsir., 27 б).

Өз қылычык бойнума йәткүрсә ҳам... (Navoiy, *Lisonut tayr*, 149). *Өз элини талаб... олжа қылулар* (БН. 129).

Қайтыб ез йуртыга тушиди (A.Bahodirxon, *Shajarai tarokima XVII asr*, 47).

Мэни өз хузурыга талаб қылды (Furqat, *Tanlangan asarlar*, 11, 138).

Өз olmoshi qadimda ot turkumiga mansub bo'lib, *o'zlik, vujud, jon, ruh* kabi ma'nolarni ifodalagan. Uning bu xususiyati qadimgi yodgorliklar tilida ham ma'lum darajada aks etgan. Bu hol, ayniqsa, «Qutadg'u bilig» va «Hibatul haqoyiq» da aniqroq ko'rinadi. Mas.:

Тириглик тиласа өзүң өлмагу (ҚБ) - «Яшашни истасанг ўлмагин, яъни ўзлигинг кетмасин».

Қалы барса өзүм, сөзүм қалсу (XX) — «Ulsam (ya'ni o'zli gim ketsa), so'zim qolsin».

Өз olmoshining shunga o'xshash ma'nolarda qo'llanishi eski O'zbek tilida ham mavjud bo'lgan:

Гул йүзүң ҳажрында өздин кэткай эрдим дамадам (Lutfiy, 164 a).

Мың йыл откон кишиләр бирлә мудим //қырылышыб өзни қылулар бадним (Shayboniynoma, 107).

Өз olmoshiga -luk affiksi qo'shilib ot yasaladi. Bunda *өз* olmoshining qadimgi ma'nosi yana ham aniqroq seziladi:

Муна өзлүк била начук йэткэй (Navoiy, “Muhokamat-ul lug’atayn”) хабар қалмамыш болгай (Нав. МК, Өзлукидин 89).

Эй кэ, дилбар истар-сэн// Висалын өздин өзлүк йукин бадар әйлә.
(Мунис, 52)

Өз olmoshi takrorlanib ham keladi. Bunda sub’ektga qaytganligi, ish-harakat sub’ektning o’zi uchun bulganligi ko’rsatiladi. Mas. *Малик өзини езиек туруттыю*

Mahmud Koshg’ariy “*Kiwi қамур sixташди*” Hamma odamlar yig’lashdi— jumlasida *Kiwi* so’zini *hamma* so’zi o’rnida qo’llagan. (166-bet). Bu so’z ma’nosidagi bunday o’zgarish Navoiy davridayoq boshlangan edi. Bu so’z Navoiyda ham shu ma’noda qo’llangan edi.

Inglatti meni demayki, sixtatti meni

(Navoiy, Muhokamatul-lug’atayn, 20-bet)

من أني أفكا سؤدم – *Men uni va boshqani uyga kiritdim*

سؤدمي - *ani* jinan сокай أني ma’nosi: *Uni* ilon chaqdi.

سؤدمي .akan - سؤدمي - *cikan*, ال ازم سؤدمي *Ol* a сикди – *U* uzum siqdi.

كرب بکدي *Ol tәni* коруб букди – *U meni* ko’rgach, yerga engashib bukildi

كرب بکدي *ol* ашдін боклі — *U oshdan bo’karlik darajada to’ydi*.

Shuningdek, ال تفارقا بعدی *ol* ташарка бокди – deyiladi, ya’ni *Uning ko’zi molga va boshqa narsaga to’ldi, to’ydi*.

Basim Atalay “Devoni lug’otit turk” asaridagi misralarni so’zma-so’z izohlagan.

Заъфдин Ургамчи домига йиқилгоч чирманиб,

Ул чибиндек турмади ҳар ён танимни айланиб,

قتار ال بلب تتغن وه وه الندى كرو انكاني

الندى نكا قلم الندى منكا تبدو

Табдую муңа ілінді,

Эмгак кару улїнді.

Кїлмїшїна ілїнді,

Тутғун болуб ол қатар. (1 том, 177-бет)

(Dushman manga asir bo'ldi, mashaqqatlardan qiynaldi, hatto jonidan to'ydi. Qilgan ishiga pushaymon bo'ldi. Qilgan ishi uchun o'z-o'zini yog'irdi, borgan sari alami ortdi).

من انكار الندم *men unga* انانو اتماق. *Men unga* اناندىم *men aqar* انتره . اتماق
ishondim .

ال انكار الندي *ол аңар Панді* – u, uni malomat uchun ham aybladi.

She'rda shunday kelgan:

من أنكار اسندم *Men uni sevdim, do'st tutdim.*

мән аңар ісіндім –

أل أنفا إسندي *on orka isindī* –U o'tga isindi.

ال كندا اسندي *кунда isindi* —U quyoshda isindi.

ال منها اشندي *ол мена ішінді-у ишда менга ишонди, суялди, орқа қилди.*

افندي *U o'zigagina non ushatdi.* اتمان افندي ره وه . افسندي

دو وه رده (. افسندي)

ال الكين أفندي . *-U boshiga tushgan musibat sababli yoki ma'lum bo'lgan bir fojiali xabar sababli va yoki biror og'riq sababli qo'llarini ishqaladi.*

ار ايشا ارندي - Эр ішқа эрінді- *Kishi ishga erindi, undan qochdi*

ال منها اشندي *U ishda menga ishondi, suyaldi, orqa qildi.* – *ishondi, suyaldi.*

روه .) اشنماك) *imanur, ishanmak* (. اشنماك

ال بنك أفندي *КРАМ* бітік оқінді-китоб ол бітік оқінді-
اقتندي . افسندي

اقر اقماق) *ko'rsatdi* (*o'qimagan holda, o'zini kitob o'qigandek*

оқінур, оқінмак). *Bu so'zda n l ўрнига алмашган.*

ال اوزن اوزن اكندي - *оу Наі* ол өзін өгүнді - у ўзини мақтади.

كيدن تلم لم اكدني امدي اوزن اذندي اندا اري كم انار ايل بلغالي *اكندي
туим оқунди, булғали Іканді, Андағ Уріг кім утар.
She’rda shunday kelgan:

قاني يُرب ترقتي

امدي أني كيم يتار

Баші анін алікті,

باشی ايک الفتی بالغ بلب تغفتی

Қант жүзуб турукті», Баліғ боліб тарікті, Эмді ані кім жүтар.

[Qoni to‘xtagan yarador haqida aytadi: uning yarasi qavarib, fasodlandi; toqqa chiqdi: yara qonga belangan, ahvol og‘irlashgan edi. Endi unga kim yetisha oladi).

Demak, bu xil izoh asarni olmoshlar tahlili kabi bir tomonlama o‘rganish ishimizda zaruriy aniqlik kirituvchi zarur ahamiyatga ega. Devon materiallarini hozirgi tilda har tomonlama puxta qiyos qilib tekshirish kabi muhim vazifa hanuz ochiq qolmoqda. Bizning bu izohlarimiz ana shu muhim vazifaning bir tomonini aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar

1. G‘.Abdurahmonov, Sh.Shukurov „O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi“ Toshkent, 1973-y.
2. Yusupova O. „O‘zbek tilida olmoshlarning funksional-stilistik xususiyatlari“ Samarqand, 2017
3. Rahmonov N., Sodiqov Q. “O‘zbek tili tarixi” Buxoro “Durdona” nashriyoti 2019-yil
4. Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku-Bilik. Innsbruck 1870

5. Sayfullayeva R., Qurbonova M., Mengliyev B., Boqiyeva G. Hozirgi o‘zbek tili. (Kirish, Fonetika-fonologiya, Grafika, Talaffuz va imlo, Leksikologiya, Frazologiya, Leksikografiya). Toshkent, 2005. -181 b.
6. Mahmud Koshg‘ariy “Turkiy so‘zlar devoni (Devonu lug‘otit turk)” (XI asr). Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M.Mutallibov , Toshkent, 1-tom 1960, 2-tom 1961, 3- tom 1963, ,1963
7. -Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova SH. “O‘zbek tilining nazariy grammatikasi, Morfologiya” Toshkent Yangi asr avlodi, Toshkent, 2001
8. Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig”, (XI asr) Namangan nusxasi, 1891-1910-y.
9. Muhammad Solih “Shayboniynoma” (XVI asr),Toshkent, 1908-y.
- 10.Furqat “Tanlangan asarlar” I,II tomlar, Toshkent, 1959-y.
11. Rahmonov N., Sodiqov Q. “O‘zbek tili tarixi” Toshkent, 2009-yil
12. www.ziyonet.uz